

D. GERLACH C. POSTMAA

Het begin

Dit boek begon als een reis. Kunstenaar Diederik Gerlach en ondergetekende trokken in 2010 door Europa langs dezelfde route die Henk Gerlach, de vader van Diederik, in de oorlogsjaren had afgelegd. Als journalist vertel ik het verhaal in woorden, de kunstenaar doet dat in beelden. Onderweg probeert Diederik zijn vader te doorgronden en in retrospectief met hem mee te voelen. Bij mij ligt het anders: ik kijk naar mijn reisgenoot die ronddoelt in de verloren tijd en vraag mij af wat hem beweegt. Onderwijl leg ik associaties vast die de gebeurtenissen bij mij oproepen. Daarnaast bevat het boek nog een derde laag. Door middel van documenten en foto's is de historische werkelijkheid weergegeven van het dramatische avontuur dat Henk Gerlach tussen het voorjaar van 1943 en de zomer van 1945 beleefde.

Casper Postmaa

*Never think that war, no matter how necessary,
nor how justified, is not a crime.*

Ernest Hemingway

I

ie kunstenaar? Eigenlijk was hij al opgegaan in het behang van andere onbeduidende voorvallen waartegen de reis van die zomer zich afspeelde. Bovendien dacht ik niet graag terug aan de plek waar we elkaar hadden ontmoet, een Franse priorij die als een Transsylvanische burcht oprees uit een poel waarin het enige teken van leven vettige bellen waren die uit de diepte opdoken. Op de zolder getuigde een tekening van Duitse Wehrmachtsoldaten van een verlangen naar onhaalbare verten. ‘Wir fahren gegen Engeland’.

Pas achteraf, toen ik de gelegenheid had de gebeurtenissen te reconstrueren, vond ik hem terug als een verlegen man die in de loop van de dag bijna onmerkbaar naar de voorgrond opschoof. Hij had donkere, diepliggende oogkassen en een hoofd dat wiebelde op het uiteinde van zijn werwelkolom, zoals je wel ziet bij speelgoedhondjes die sommige autobezitters op de hoedenplank hebben staan.

De rest van het gezelschap kon ik niet meer benoemen, maar aan het einde van de middag ontstak in hem een vuur dat hem met een wijnfles in de hand opjoeg langs de glazen. De andere gasten die diep weggedoken zaten in de zware fauteuils, verloren dankzij zijn ijver hun vampierachtige bleekheid alsof hij nieuw bloed in hun lichamen had geschonken. Ergens op die avond ontstond het idee voor een gezamenlijk boek. Mijn suggestie om daarvoor de reis te gebruiken die zijn vader met drie vrienden in de oorlog had gemaakt en waarover hij bij de haard iets had verteld, wees hij resoluut van de hand.

“Dat zou hij nooit hebben gewild”, en zo zeilden we elegant langs deze klip en vergaten de hele onderneming die waarschijnlijk toch nooit wat zou hebben opgeleverd.

De tweede ontmoeting had plaats op een groepstentoonstelling bij de Haagse Kunstkring, zo'n gelegenheid waar je heen gaat omdat je het aan iemand verplicht bent en waar je pas aan kunt ontsnappen nadat je een oeverloze toespraak hebt aangehoord van iemand die aan de hand van definities uit de Van Dale tracht de verschillende genres onder één noemer te brengen.

Hij had voor enkele duizenden euro's in het bovenzaaltje hangen. Diederik Gerlach, 1956. Ik besepte nu pas dat ik niet eens zijn naam wist. Hij stond erbij als een koopman die tegen wil en dank zijn handel moet aanprijzen en niet verder komt dan een verontschuldigende glimlach. Zijn schilderijen verrasten me. In de kakelbonte opstelling van kunstenaars die de echte galleries nooit hadden gehaald, was zijn werk een rustpunt. Het was niet modieus, de toon was eerder ouderwets. Voorstellingen die deden denken aan de schoolplaten van vroeger, alleen bracht hij zijn boodschap niet zo expliciet. Met hun gemengde kleuren en zachte penseelstreek drukten ze een onbestemd verlangen uit. Ongetwijfeld verwezen ze naar Duitsland, en als de beelden dat niet duidelijk maakten dan wel de titels: 'Rhein', 'Irrwege', 'Jugend', 'Fahne' en nog zo wat.

"Bij mij is weemoed nooit ver weg", zei hij opgewekt, terwijl zijn ogen oplichtten als schelpjes in de vloedlijn die onder een dun laagje water even het zonlicht vangen.

Het thema van zijn schilderijen deed de herinnering ontwakken aan een zwart-witfotootje van mijn moeder waarop zij met haar jongere zusje en een oom en tante poseert voor een limousine, een Fiat 524 C Sedan. Het schouwspel heeft plaats bij het monument van keizer Wilhelm I op de landtong aan de rand van Koblenz waar Rijn en Moezel samenkomen. Al acht eeuwen geleden is deze mythische plek Deutsches Eck gedoopt als symbool van het Duitse eenheidsideaal. 'Nimmer wird das Reich zerstöret, wenn ihr einig seid und treu', is in de sokkel gehouwen. Dichters hebben niet altijd gelijk.

De meisjes waren een jaar of acht, negen en het zal 1931 of '32 zijn geweest. Vergeleken bij de huidige drukte van drommen dagjesmensen, souvenirtentjes en spelende muzikanten is het slechts een kaal tafereel. De enorme Fiat staat als een tweede bezienswaardigheid op de lege driehoek tussen monument en water. Oom en tante leunen triomfantelijk tegen de carrosserie, hun gezichten vertrokken tot een brede grijns, de kinderen kijken verveeld in de lens. De gemoedstoestand van beide generaties laat zich makkelijk duiden. Oom Karel was in die tijd eigenaar van het bekende café-restaurant De La Paix in Amsterdam en had grof geld verdiend met zijn bier tenten op het Stadionplein tijdens de Spelen van 1928; dit was het moment waarop hij zich kon laven aan zijn succes. In zijn eigen limousine toeren langs Rijn en Moezel met bezoekjes aan Duitse cultuurstedes als Trier, Koblenz, Frankfurt, misschien nog naar Baden-Baden en op de terugweg de Schwebebahn in Wuppertal. Met de nichtjes op de achterbank als vervanging van de kinderen die nooit kwamen. Het zijn verwachtingen en gevoelens die de zusjes niet lijken te raken. Als je niet wist dat het niet meer was dan een willekeurig beeld uit een reeks van ontelbare indrukken, zou je geneigd zijn hen als verwend te bestempelen, want wie van hun vriendinnen reed op gecapitonneerde banken in een gemotoriseerde koets door een landschap dat een aaneenschakeling was van romantische ansichtkaarten?

Ach, misschien wende je er wel snel aan, was de Fiat slecht geveerd en hield de conversatie met de al wat oudere familieleden niet over. Maar waarschijnlijker is dat de stemming werd bepaald door het monument dat op de achtergrond nog net als een inktzwarte schaduw zichtbaar is. Er zijn maar weinig mensen bij wie het gemoed volstroomt bij het zien van de duistere berg van steen waarop de Duitse keizer zich als een roofvogel vastklemt, de blik op de horizon gericht. Op zoek naar een nieuwe prooi, zelfs een kind is niet zo naïef dat het daar om kan glimlachen.

Toch kon ik een zekere afgunst, of eigenlijk was het een gevoel van

spijt, niet onderdrukken toen ik de foto zag. 'Je hebt door een land gereisd dat niet meer bestaat', zei ik ooit tegen mijn moeder toen het kiekje uit een album viel. De steden zijn vernietigd en de landkaart is ingesponnen door een web van Autobahnen, overgebleven zijn stukjes Duitsland, opgelapt door het Wirtschaftswunder en haastig geschikt gemaakt voor bewoning en arbeid.

Zeventig jaar later dan de onbekende fotograaf stond ik zelf voor Wilhelm op het Deutsches Eck. Hij was nog steeds ongenaakbaar, maar zijn dreiging was uitgewoed. Schoolklassen beklommen lusteloos de trappen, welke keizer was het ook alweer, welk rijk en waarom was het monument zo belangrijk dat het na de oorlog moest worden herbouwd? Dat was inderdaad dé vraag: waarom iets gedenken dat iedereen juist wilde vergeten? In '45 hadden de Amerikanen een granaat door dit soldatenhart van Pruisen geschoten en wat er voor teruggekomen was, kon niet meer dan een lege tombe zijn. Nog wel het omhulsel, maar het land van Sturm und Drang, de grote schrijvers en filosofen, bestaat niet meer, Goethe en Schiller zijn ingeruild voor Mercedes en BMW. Een rondje door de eens bejubelde Altstadt van Koblenz bevestigde mijn sombere vermoeden. Hier en daar stond nog een decor van vakwerkgevels overeind waarachter Swatch, Benneton en Häagen-Dazs goede zaken deden, maar de gouden gloed van eeuwen gekoesterd cultuurbezit was verwaterd tot een Disney-achtige reproductie. Toen ik mijn auto ophaalde bij een grote parkeerplaats aan de Moezel, waar de tien jaar oude Fiat Multipla een schamele positie innam naast het krachtige legioen van zo uit de fabrieken in Stuttgart, Wolfsburg en München gereden Pkw's, realiseerde ik me dat zij de bevrijders waren van Duitsland, de grondleggers van Ludwig Erhards Wirtschaftswunder waardoor de Duitsers met herwonnen zelfvertrouwen als toeristen terugkeerden naar de stranden waar zij nog geen tien jaar daarvoor de Atlantikwall hadden opgetrokken.

Toen Alfried Krupp von Bohlen und Halbach, erfgenaam van de beruchte staal- en wapenfabrikant Krupp, op 3 februari 1951 vervoegd de middeleeuwse gevangenis in het Beierse Landsberg mocht verlaten omdat de Verenigde Staten een kapitaalkrachtige bondgenoot nodig hadden in de Koude Oorlog en daarom Alfried liever aan het hoofd van zijn nog steeds machtige concern zagen dan in de cel, was hij verbijsterd toen hij in één keer kreeg voorgeschoteld wat zich in nog geen zes jaar had voltrokken. Omdat het Berthold niet verstandig leek om zijn

Alfred.

broer in zijn gloednieuwe Porsche – ook al onbekend voor de ex-gevangene – op te halen, aanschouwde Alfried vanuit een VW-busje met het opschrift ‘Schneeweisse Wäsche’ het nieuwe Duitsland.

Wat Hitler en Krupp niet was gelukt, was na de oorlog tot stand gekomen zonder dat een schot was gelost. Toen Alfried Krupp achter de tralies ging lag Duitsland in puin, was er geen telefoonverkeer mogelijk, reden er nauwelijks treinen en was een groot deel van de bevolking ziek of gewond zonder dat er medicijnen waren. Alleen al in de Amerikaanse zone lagen 754 gezonken schepen in de Rijn en de spoorwegen waren verlamd, omdat er 885 viaducten waren gebombardeerd. Krupp zag vol ongeloof dat er geen fascisme nodig was om van Duitsland een succes te maken. Toen hij op weg naar zijn familie langs de Lech reed, zag hij gloednieuwe aken op het water. ‘En op de oever’, schreef hij later, ‘stonden Volkswagens, Opel Kapitans en Mercedessen bumper aan bumper naast enorme vrachtwagens die goederen naar de markt brachten.’

De mannen in de straten van het Zuid-Duitse Landsberg rookten Havana’s, de vrouwen waren chic gekleed en droegen nylonkousen, en de jongens hadden er in hun nieuwe Lederhosen net als vroeger stevig en sterk uitgezien. Toch was het alsof de industrieel het succes niet kon verkroppen, want in hetzelfde schrijven analyseert hij de wederopstanding met nauwelijks verholten dedain. Natuurlijk had iedereen keihard gewerkt en was de Marshall-hulp een *Spritze* in de arm geweest, maar een wonder was het allemaal niet. ‘Wir hatten viel Glück – unterschätzen Sie das Glück nicht. Ein Wunder war es nicht.’

Om geheel andere redenen ben ik het met dat laatste deel van zijn conclusie eens. Nee, een wonder was het niet wat er van Düsseldorf, Keulen, Duisburg en Berlijn is geworden. Daarvoor was de uitvoering te armzalig. Of had ik het recht niet op zo’n oordeel en was ik slechts bevangen door kitscherige weemoed, in gang gezet door de fotootjes uit mijn moeders album?

Die gedachte maakte me nieuwsgierig. Wat was er over van het Duitsland uit de reizen van mijn moeder, van het land dat in de meidagen van 1945 zijn laatste stuiptrekkingen beleefde, gadeslagen door de vader van Diederik Gerlach, die 24 jaar was, en dus veel jonger was dan wij nu?

Toen ik de kunstenaar later belde zat hij in zijn atelier in Berlijn. We wogen onze kansen nogmaals en tijdens het gesprek vroeg ik me hardop af of er nog sporen van het monster waren achtergebleven die de gewone geschiedschrijving over het hoofd had gezien.

Met schoolmeesterachtig enthousiasme had hij verteld over het *Schwerbelastungskörper* dat hij een paar jaar geleden had ontdekt tussen wild opgeschoten bosjes in de wijk Tempelhof. Het was een betonnen, paddenstoelvormige toren van 14 meter hoog, die 18,2 meter in de grond stak. Rijksarchitect Albert Speer wilde op die manier onderzoeken hoe groot de maximale druk was die de bodem kon dragen, zodat hij met een gerust hart het door Hitler verlangde 117 meter hoge monument voor de Duitse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog kon oprichten.

“Het is het enige bouwwerk dat over is van de Noord-Zuidas van Speers Welthauptstadt Germania”, zei de kunstenaar met een zeker ontzag. “Hét symbool van de onderdrukking door het Derde Rijk!”

Ik probeerde het me voor te stellen: de betonnen kolos die in het struikgewas als een fossiel was achtergebleven, een versteend aanknopingspunt aan de hand waarvan wetenschappers zich een beeld konden vormen van het monster in zijn geheel. Ik luisterde naar de stemmen uit het verleden die de onvermijdelijke vraag stelden: Wollt ihr die totale Geschichte? Laten we dan gaan, Henk Gerlach en zijn drie vrienden achterna. Terug naar Scheveningen in de meidagen van 1940.

‘Hé, jij daar, in dat uniform! Herhaal dat eens: Scheveningen.’

Scheveningen, het woord dat de bezetter niet kon uitspreken, maar wel met laarzen treden. De oude wandelpier bezweek eronder. In die tijd kon de badplaats nog bogen op een serie fraaie hotels: Oranje, Palace, Kurhaus, Grand en Rauch-Savoy. Kamer met ontbijt in het Palace Hotel: f 5,-, zo valt te lezen in een programmaboekje van het badseizoen 1941.

Daarin ook aangekondigd het Kurhauscabaret van Cor Ruys en het orkest van het Palais de Danse, dat speelde op het Kurhausterras voor een 'select publiek, dansend onder den vrijen hemel'.

1940. Charlie Chaplin zette Hitler in 'The Great Dictator' te kijk in de figuur van Adenoid Hynkel, jonglerend met de wereld als luchtballon. Henk was al in aanraking geweest met de lichtheid van het studentenbestaan voordat hij in februari 1940 onder de wapenen kwam. Hij bracht het tot korporaal, zij het gehinderd door een groeiend aantal steenpuisten, '...maar de dokter laat zich niet kennen: iedereen ochtend zit hij er verwoed met 'n pincet in te hengelen', schreef hij uit een militair hospitaal aan zijn moeder.

Op 10 september dienden het uniform en andere 'militaire rijksgoederen' persoonlijk te worden ingeleverd in een leegstaand Haags schoolgebouw.

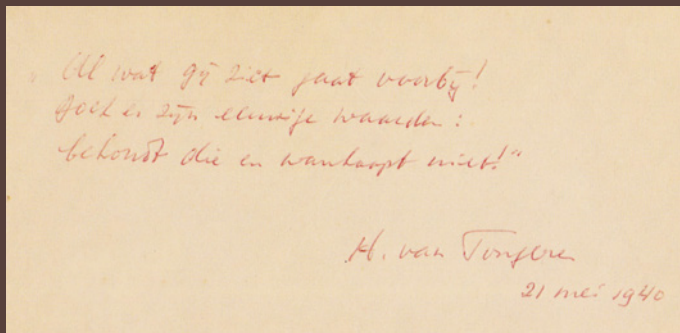
De Leidse Universiteit, *Praesidium libertatis*, werd in november 1941 op last van de bezetter gesloten. Kort daarvoor behaalde Henk Gerlach zijn kandidaatsexamen rechten.

Daarna volgde een tijd van nietsdoen. Vrouwe Justitia dook onder in het Rapenburg. Zij wachtte op de bevrijding als Lili Marleen bij de lantaarn.

Op 28 mei 1942 kreeg Henk een oproep uit het Leidse 'Parteihaus' van de NSDAP om zich aan te sluiten bij de Duitse Wehrmacht, om 'Schulter an Schulter gegen die Sowjethorden' op te trekken. Hij was immers 'der Abkunft nach Deutscher?'

Via zijn broer Arnoud, die in de Peel gelegerd was geweest, vond hij een onderduikadres in Deurne.

*Al wat gij ziet gaat voorbij!
Doch er zijn eeuwige waarden:
Behoudt die en wanhoopt niet!*

*H. van Tongeren
21 mei 1940*

‘Al wat gij ziet gaat voorbij! Doch er zijn eeuwige waarden: behoudt die en wanhoopt niet!’ H. van Tongeren, 21 mei 1940.

Deze woorden van vrijmetselaar en verzetsman Hermannus van Tongeren, die in 1941 in concentratiekamp Sachsenhausen stierf, schreef mijn vader over op de achterkant van een houtgravure van Pam Ruetting, voorstellend een witte hondsroos met daaromheen het Bijbelse woord: ‘Het Licht schijnt in de Duisternis en de Duisternis heeft het niet begrepen.’ (Johannes I, vers 5).

Mijn vader hield van spreuken en citaten. ‘Per aspera ad astra’, hield hij ons voor.

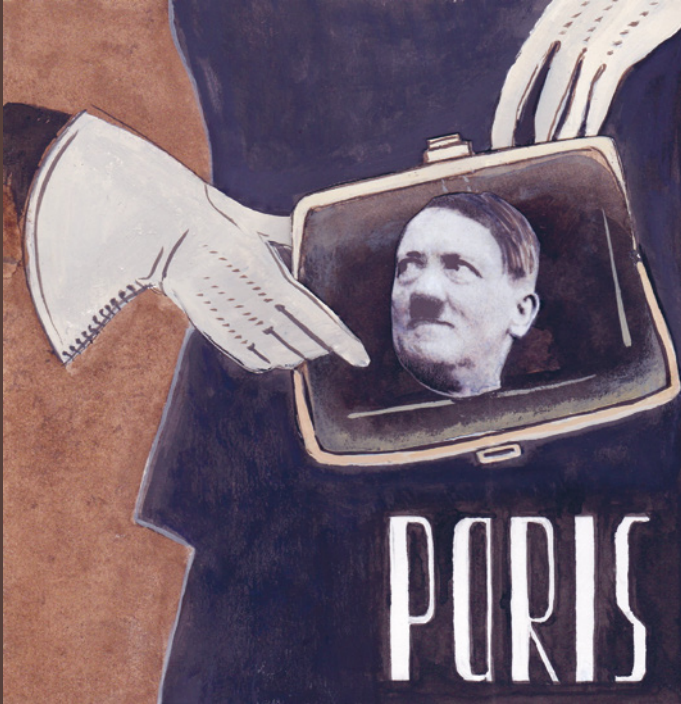
Op die meiavond in 1943, toen hij in de duisternis langs de spoorlijn naar Feignies liep, zal hem geen enkel citaat te binnen zijn geschoten.

DANGER DE MORT

Waage

300

Adolf Hitler was een bewonderaar van Parijs en daardoor konden de vrienden in mei 1943 door een vrijwel ongeschonden lichtstad dwalen. In Café de Paris op de Place de l'Opera werd geluncht. Henk zat intussen bij de kapper. De wonderbaarlijke hereniging daarna gaf enige hoop dat het lot hun goed gezind was.

De vluchtweg naar Zwitserland scheerde langs de afgrond. Er was maar weinig voor nodig om over de rand te vallen.

In augustus 1944 gaf Hitler alsnog het bevel om Parijs te vernietigen. Generaal Von Choltitz weigerde en gaf zich over aan de geallieerden.

Noordzee

Holland

Haag

België

Dôle Zw.

Middellandsche Zee

Spanje

Het Kanaal

Ocean

Atlantische

Democratie

Paris

Henk met 'Spaten'. Sommigen maken met stokjes het V-teken

'We troffen 'n vrolijke groep Nederlanders, allemaal de afgelopen jaren uit Nederland gevlucht. Van 16 jaar jong tot 50 jaar oud. Veel joodse jongens, die tijdig hadden kunnen vluchten. De jongste heette Sammy Dinsdag, sprak geen woord niet-Amsterdams; het was een raadsel hoe die het gered had. Als je het hem vroeg zei hij "met gebaren" en als de Duitse politie hem iets vroeg wees hij op z'n oren en ??' (JB)

Henk met cape rechts, Guus Born met alpinopet en geruite sjaal

'We sliepen in barakken. De ochtenden begonnen met een appèl door de drie Zwitserse bazen. Daarna ontbijt en vervolgens aan het werk. Ik herinner me dat we maandgeld van de ambassade kregen en ook de Zwitsers betaalden iets voor het werk. Dat gebruikten we o.a. om te sparen voor het maandelijkse vrije weekend, als we gingen stappen.' (JB)

Zwitserland is een prachtig land. Het was Lenin die er als balling verbleef, een raadsel waarom niet iedere Europeaan er wilde wonen. De schoonheid is bedrieglijk en houdt zo'n beetje op bij de Zwitser. Mijn oom Frans schreef op een ansichtkaart: 'Heden, toch nog onverwacht, een Zwitser aan het lachen gemaakt.'

Henk ergerde zich in de zomer van 1943 aan het antisemitisme van de Zwitsers, aan het vooruitzicht aan de zijlijn te blijven staan in Genève of Fribourg – waar hij naar keuze kon gaan studeren – en bijna liet hij ook nog het leven in een Zwitsers meer.

Gerlach 1426

Name des Brieffschreibers:

Gerlach, Hendrik

Berlin-Biöhensee, den 6. August 1944

Königsdamm
Haus 17

178. 44

Gelesen:

Meine liebe Oma! Deine Antwort - ich bekam sie am 2. Juli - hat mich sehr glücklich gemacht: eine tolle Freude war es zu wissen endlich zu wissen, dass es Euch Allen noch gut geht, wenn auch der Krieg auf jeden seine Lasten legt. Aber wie schön ist es, noch Hoffnung haben zu dürfen auf das so grosse Komradt, einmal wieder alle beisammen zu sein! Ich danke Dir recht herzlich für deine liebevollen Zeilen, deren Liebe und Sorge mir gesiegt haben, wie dankbar ich sein muss, noch eine solche Oma zu haben! Wieviel eine ganze Freude und Entlastung es aber war zu hören, dass Mamma noch gesund und fröhlich ist, kannst Du Dir denken; von ganzen Herzen hoffe ich, dass die Arbeit sie über manchen trüben Gedanken hinweghilft, wozu auch gewisse die alte trauke Umgebung - so voll von Schönen und glücklichen Erinnerungen, gerade auch für Mamma! - beitragen wird. Leider bekam ich in heute noch keinen Brief von ihr, verbrückt mich aber auf den nächsten Tag, wie man das so leicht im Gefängnis! Ich möchte Dich noch

Nur die Linien benutzen! Ränder nicht beschreiben!

Niet zonder humor schrijft Henk op 6 augustus 1944 aan zijn oma in Bentheim: 'Du fragst, was ich treibe den ganzen Tag: eine Arbeit ausserhalb der Zelle ist mir nicht gestattet und so habe ich mir (nicht ohne Stolz!) eine gewisse Fertigkeit im Kleidertrennen und Papiersackkleben angeeignet, die ich in den nächsten Wochen auch an der Nähmaschine zu erreichen hoffe! Auch im Staubabnehmen, putzen und schrubben dürfte ich der guten Cato (ich grüsse sie vielmals) den Sieg schwer machen. Zum Glück gibt es aber für den Abend gute Bücher und ausserdem bin ich schon sehr zufrieden auf einen grünen Baum auszuschaun und Abendsonne zu haben: man lernt sich bescheiden und das ist gut!'

In een brief van 3 september 1944 schrijft hij aan zijn oma:

‘Wenngleich ich auch am 25.8 auf ein zwischen Mauern und Gittern verbrachtes Jahr (nach meiner Ansicht aber nicht verloren!) zurückblicken konnte, und, wie Du verstehen wirst, meine Gedanken mehr als einmal nicht ohne Sehnsucht “an anderer Stätte” weilen, wie im Bentheimer Wald (den Du mir oftmals grüssen sollst!) richtet sich doch an allererster Stelle mein Interesse auf die gewaltigen historischen Ereignisse, die das Los und die persönlichen Angelegenheiten des Einzelnen im Augenblick so völlig unwichtig erscheinen lassen. Da das Schicksal mich zum untätigen Zeugen gemacht hat, ist es noch ein Glück, daß mir eine Tageszeitung erlaubt ist.’

Op een knipsel uit de nazipartijkant *Völkischer Beobachter* werden de troepenbewegingen van de bevrijders in vulpeninkt bijgehouden. En passant vulde Henk de ontbrekende H aan bij aag, Haag dus, zijn woonplaats Den Haag, waarnaar hij zo intens terugverlangde.

